

بررسی نسخه مصورشاهنشاهنامه
موجود در کتابخانه مجلس و شناسایی
تصویرگر آن

شمایل حضرت علی (ع)، محمد
حسن افشار، گواش و آبرنگ، مأخذ:
www.mahfouzi-museum.com

بررسی نسخه مصور شاهنشاهنامه موجود در کتابخانه مجلس و شناسایی تصویر گر آن

مهدی لونی پرویز اقبالی**

تاریخ دریافت مقاله : ۹۵/۱/۱۸

تاریخ پذیرش مقاله : ۹۵/۱۰/۱۴

چکیده

شاهنشاهنامه یکی از نسخ مصور دوره قاجار است که در نیمه اول قرن سیزدهم توسط فتحعلی خان صبا سروده شده است. این کتاب در باب شرح فتوحات فتحعلی شاه قاجار و تاریخ این سلسله است. نسخه‌های متعددی از شاهنشاهنامه در کتابخانه‌های مختلف موجود است. در این پژوهش، نسخه ۱۵۲۳۴ کتابخانه مجلس مورد بررسی قرار خواهد گرفت. نسخه مورد نظر دارای ۲۴ تصویر نگارگری است که نگاره‌های آن فاقد هرگونه امضا یا شناسه است. هدف از این پژوهش معرفی شاهنشاهنامه صبا و شناسایی نگارگر آن است. این تحقیق به دنبال یافتن پاسخ این پرسش است که آیا تصویرگری نسخه شاهنشاهنامه ۱۵۲۳۴ مجلس توسط محمدحسن افشار انجام پذیرفته است؟ روش تحقیق توصیفی - تحلیلی و تطبیقی انجام شده است و روش جمع آوری اطلاعات کتابخانه‌ای و با استفاده از تصاویر موجود در کتابخانه مجلس است. نتایج حاصل از پژوهش حکایت از آن دارد که تصویرگری کتاب مذکور توسط محمدحسن افشار انجام شده که این امر به واسطه بررسی‌های تطبیقی میان طراحی‌ها و ترکیب‌بندی‌های نگاره‌های کتاب مذکور با نسخه مسجع ۵۹۹۸ موزه ملک به دست آمده است.

واژگان کلیدی

شاهنشاهنامه، فتحعلی خان صبا، نقاشی قاجار، محمدحسن افشار، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، نهضت بازگشت ادبی

* دانشجوی دکتری تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، گروه آموزشی هنر، مؤسسه آموزش عالی فردوس، شهر مشهد، استان خراسان
Email: Mehdi.Loni.57@gmail.Com
(نویسنده مسئول)

Email: Eghbali@shahed.ac.ir

** استادیار دانشکده هنر دانشگاه شاهد، شهر تهران، استان تهران.

مقدمه

اهمیت بازشناسی فرهنگ تصویری این مرز و بوم برای اهل فضل و ادب پوشیده نیست. شاهنشاهنامه صبا حماسه مصنوعی است که برگرفته از شاهنامه حکیم ابوالقاسم فردوسی است. اگر چه تاکنون هیچ منظومه حماسی نتوانسته با اثر سخنگوی توس پنجه در پنجه افکند و در کفه ترازوی ادب با او برابری کند. این اثر به بخشی از تاریخ ادبیات ایران که به «بازگشت ادبی» مشهور است تعلق دارد. همزمان با شروع نهضت بازگشت ادبی، فرهنگ و هنر ایرانی جانی دوباره یافت. علاقه و توجه پادشاهان قاجاری به فرهنگ و هنر یکی از عوامل مهم رواج فنون هنری و شعر و ادب، در این عصر گردید. بطوریکه در مدت زمان یک قرن و نیم، هفت تن از شاهان قاجار در ایران پادشاهی کرده‌اند که از این هفت تن، چهار نفرشان شعر دوست و خود شاعر بوده و دیوان دو تن از آنان به چاپ رسیده است. در دوران ناصرالدین شاه، کتابخانه سلطنتی رونقی تمام یافت و نسخه‌های گرانبهایی همچون هزار و یک شب، مصور شدند. همچنین در دوران فتحعلی شاه قاجار نیز، علاقه وافر او به شعر، منجر به تصویرگری کتابهای چندی گردید که «شاهنشاهنامه صبا» یکی از این نسخ است. صبا در سال ۱۲۱۲ هـ.ق. در هنگام جلوس فتحعلی شاه، قصیده‌گرایی را در مدح شاه می‌سراید که مورد توجه شاه قرار گرفته و دستور می‌دهد که صبا تاریخ قاجاریه را از ابتدا به نظم آورد و صبا به نظم شاهنشاهنامه همت می‌گمارد. شخص شاه نام این اثر را شاهنشاهنامه می‌گذارد. در این دیوان، مقایسه‌ها و تشبیه‌هایی بین شاه قاجار و شخصیت‌های افسانه‌ای شاهنامه یا شاهان باستانی ایران که مظهر قدرت بودند انجام شده است. همچنین در بیان جنگ‌های ایران و روس و دلاوری‌های شاهزاده عباس میرزا، ولیعهد شاه اشعاری سروده شده است. از دیگر نسخ مصور شده این دوران به «شاهنامه داوری» اثر «لطفعلی صورتگر شیرازی و داوری» و نسخه «هزار و یک شب صنیع‌الملک» و نسخه «اشرف التواریخ» می‌توان اشاره کرد. نسخه مورد نظر در این پژوهش که اکنون در کتابخانه مجلس به شماره ۱۵۲۳۴ نگهداری می‌شود دارای ۲۴ برگ نگارگری است. نگاره‌های این اثر بدون امضاء و رقم است. این مقاله به اختصار می‌کوشد ضمن معرفی شاهنشاهنامه صبا و نگارگر آن، وجوه تشابه و تفارق نسخه مذکور را با نسخه ۵۹۹۸ موزه ملک بررسی کند. این پژوهش می‌کوشد به دنبال پاسخی برای این پرسش باشد که نگارگر تصاویر شاهنشاهنامه ۱۵۲۳۴ مجلس چه کسی است. بر اساس اطلاعات به دست آمده در خلال تحقیق، این فرضیه مطرح گردید که نگارگر نسخه شاهنشاهنامه ۱۵۲۳۴ کتابخانه مجلس، همان «محمد حسن افشار» است که تصویرسازی نسخه ۵۹۹۸ شاهنشاهنامه موزه ملک با

تصویر ۱. قلمدان، دیدار مقامات ایرانی و فرنگی، ۱۲۹۴ - ق، محمد حسن افشار، آبرنگ و ورق طلا، موزه ملک. مأخذ: موزه ملک

تصویر ۲. تصویر سیاه و سفید ناصرالدین شاه قاجار، محمد حسن افشار، حراج ساتبی. مأخذ: www.4.bp.blogspot.com

امضا و رقم او به انجام رسیده است.

روش تحقیق

روش تحقیق پژوهش توصیفی - تحلیلی همراه با تفسیر داده‌ها (تصاویر) و تطبیق آنهاست. برای انجام پژوهش نگارنده به نسخ شاهنشاهنامه موزه ملک و کتابخانه مجلس شورای اسلامی دسترسی داشته است. شیوه گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای، همچنین ابزار گردآوری داده‌ها شامل منابع اسنادی، تهیه برگه شناسه و تصاویر گزینش شده از دو نسخه شاهنشاهنامه کتابخانه مجلس و موزه ملک بوده است.

بر این اساس، با توجه به بازتاب تصاویر شاهنشاهنامه در هنرهای تصویری دوره قاجار و اهمیت آن، نسخه امضا دار موزه ملک (محفوظ به شماره ۵۹۹۸) با نسخه بدون امضای مجلس (محفوظ به شماره ۱۵۲۳۴) به منظور

«شاهنشاهنامه فتحعلی خان صبا نسخه ۵۹۹۸ کتابخانه ملک شاهکاری از هنر دوره قاجار» که در سال ۱۳۸۹ انتشار یافته، با ورود به بحث کتاب آرابی در هنر دوره قاجار به معرفی سراینده شاهنشاهنامه پرداخته است. در این اثر به نسخه ۱۵۲۳۴ کتابخانه مجلس و تصویرگر نگاره‌های آن اشاره‌ای نشده است.

شمس لنگرودی در مقاله‌ای با عنوان «در باب بی‌منزلی فردوسی توسی - فتحعلی خان صبا» که در فصلنامه فرهنگی کلک در سال ۱۳۶۹ منتشر شده، ضمن بررسی زندگی فتحعلی خان صبا به مقایسه این اثر با شاهنامه فردوسی پرداخته است. این مقاله به بررسی نگاره‌های شاهنشاهنامه پرداخته است.

بهاره موزن در مقاله‌ای با عنوان «بررسی سبکی و محتوایی شاهنشاهنامه فتحعلی خان صبا و مقایسه آن با شاهنامه فردوسی» به بررسی سبکی محتوایی و زبانی این نسخه پرداخته است. در این مقاله بیشتر روی عناصر تشبیه و استعاره و صنایع ادبی تاکید شده است. این مقاله به بررسی تصاویر شاهنشاهنامه پرداخته است.

زندگی‌نامه و خاندان فتحعلی خان صبا

فتحعلی خان صبای کاشانی به سال ۱۱۷۹ هـ.ق. در کاشان متولد شد. او از مشاهیر شعرای قرن سیزدهم هجری است. نیاکان فتحعلی خان از امیران کردهای دنبلی آذربایجان بودند که در حوالی خوی و ارومیه می‌زیستند. «از امیران آنها در دوره صفوی، امیر غیاث بیک فرزند علیخان ملقب به امیرصفی قلی خان دنبلی بود که در سال ۱۰۸۵ هجری در معیت شاه عباس دوم به تصرف قندهار رفت. امیرغیاث بیک در جنگ قندهار شکست خورد. او از این واقعه سخت دل‌تنگ شد. بویژه که از برادرش امیرمرتضی قلی هم نامه‌ای دریافت کرد که او را بدلیل شکست در جنگ، شماتت کرده بود.» (ضرابی، ۱۳۵۶: ۳۲۳) از این‌رو، وی از فرط ناامیدی در کاشان اقامت گزید و شاه عباس دوم برخی از روستاهای کاشان و از جمله ضرابخانه آنجا را به صورت تیول در اختیار او گذاشت. خاندان او از آن به بعد، به ضرابی نیز شهرت یافتند. «پس از مسمومیت امیرغیاث بیک به اشاره برادرش، امیرشریف بیک معروف به منظورخان به جایش نشست. امیرفاضل بیک، فرزند امیرشریف بود که پس از پدرش ریاست طایفه دنبلی ضرابی کاشان را برعهده گرفت. فرزند امیرفاضل بیک، آقامحمد ضرابی بود که از کارگزاران دیوان اعلی و معاصر نادرشاه و کریم‌خان زند محسوب می‌شد. آقامحمد ضرابی پنج پسر داشت که چهارمی فتحعلی خان، ملک‌الشعرای دربار فتحعلی شاه و متخلص به صبای کاشانی بود.» (ضرابی، ۱۳۵۶: ۳۶۶) در نمودار شجره‌نامه یا سلسله نسب فتحعلی خان نشان داده شده است.

تصویر ۳. شمایل حضرت علی (ع)، محمد حسن افشار، گواش و آبرنگ، مأخذ www.mahfouzi-museum.com

تصویر ۴. بخشی از تصویر روی جلد نسخه ۱۵۲۳۴ شاهنشاهنامه مجلس، مأخذ: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

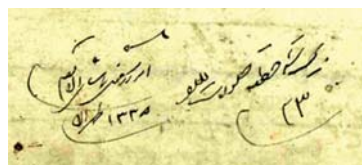
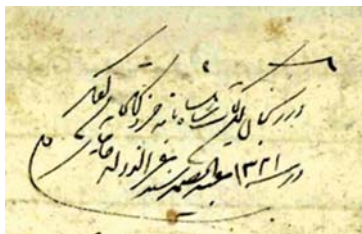
شناسایی نگارگر آن، بصورت تطبیقی مورد بررسی قرار گرفت.

پیشینه تحقیق

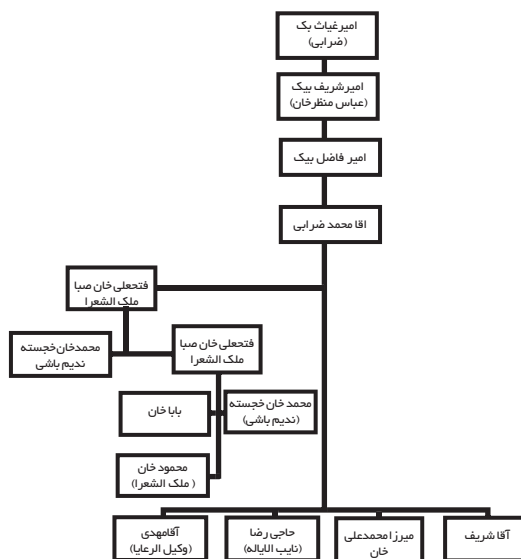
سعید باباوند در پایان‌نامه خود با عنوان بررسی هفت تصویر از شاهنشاهنامه نسخه شماره ۱۵۲۳۴ مجلس که در دانشکده هنر شاهد در سال ۱۳۸۵ نگارش یافته، ضمن معرفی نسخه به بررسی هفت تصویر از کتاب مذکور پرداخته است. در این پایان‌نامه به شناسایی نگارگر تصاویر نسخه مذکور اشاره‌ای نشده است.

یوسف متولی حقیقی در مقاله‌ای با عنوان «شاهنامه‌ای که پایانش خوش نبود» در پژوهشنامه تاریخ که در سال ۱۳۸۴ منتشر شده، ضمن بررسی زندگی صبا و وقایع سلطنت فتحعلی شاه قاجار، به بررسی جنبه‌های تاریخی و ادبی شاهنشاهنامه پرداخته است.

همچنین سعید خودداری نایینی در مقاله‌ای با عنوان

تصاویر ۵ و ۶. نوشته پشت صفحه شاهنشاهنامه صبا نسخه ۱۵۲۳۴، خط: عزالدوله عبدالصمد میرزا. مأخذ شاهنشاهنامه مجلس، مأخذ: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

نمودار ۱. شجره نامه فتحعلی خان صبا کاشانی، مأخذ: نگارندگان.

نقاش باشی دربار گردید. از آثار برجسته محمدحسن، سه پیکر نگاره از ناصرالدین شاه و نیز در چهل ستون است (محفوظ در تهران، کاخ گلستان و موزه مقدم). همچنین او پیکره‌ای از محمد شاه را در تاریخ ۱۲۶۳ هـ در لباسی جواهر نشان کشیده است (محفوظ در لندن، کتابخانه بریتانیا، آلبوم چرچیل). از جمله آثار دیگر وی نسخه شاهنشاهنامه شماره ۵۹۹۸ موزه ملک و نسخه شاهنشاهنامه ۱۵۲۳۴ کتابخانه مجلس است که فقط نسخه موزه ملک دارای رقم و سجع محمد حسن افشار است و در پژوهش حاضر به منظور شناسایی نگارگر نسخه ۱۵۲۳۴ مجلس با آن مطابقت داده شده است. «محمد حسن، آثار فراوانی از نقاشی رنگ و روغن روی بوم و آبرنگ و قلمدان از خود به جای گذاشته است (تصویر ۱). او از بزرگترین نقاشان دو ربع میانی قرن سیزدهم به شمار می‌رود. خانواده وی به مشاغل سپاهی‌گری و نظامی وارد شده بودند» (کریم زاده، ۱۳۶۳: ۶۹۳). تصاویر به جای مانده از وی نیز اغلب صحنه‌های مشابهی از رزم و جنگ هستند و احتمال می‌رود وی خود در جنگها در التزام رکاب شاه حضور داشته است. «نکته جالب در کار محمد حسن افشار، توانایی وی در ترسیم صحنه‌هایی با مقیاس متفاوت است. وی در نقاشی آبرنگ در مقیاس کوچک و اندازه نسخه‌های خطی با پردازهای ظریف و چهره پردازیهایی پر کار و صورت نگاری افراد زبردست بود. تصویر ۲.» (خود داری نائینی، ۱۳۹۰: ۵۸)

این نقاش در رقم‌های سالهای نزدیک به ۱۲۵۹ هـ ق یعنی ۱۲۶۱، ۱۲۶۳ و ۱۲۷۱، گاه ملقب به نقاش باشی است و گاه فقط نام خود را در آن درج کرده است. تصویر (۳) «رابینسون» هنر شناس و شرق شناس معروف، «محمد حسن خان»، «مهر علی ۲» و «عبدالله خان ۳» را هم‌وردان «میرزا بابا ۴» دانسته است (اتینگهاوزن و یار شاطر، ۱۳۷۹: ۴۳۳).

در مقدمه کتاب گلشن صبا نیز شرح کاملی درباره حسب و نسب و زندگانی و آثار فتحعلی خان آورده شده است. «فتحعلی خان بن آقامحمد بن امیر فاضل بیگ بن امیر شریف بیگ بن امیر غیاث بیگ... که به سی و یک پشت به یحیی بن خالد البرمکی می‌رسند» (صبا، ۱۳۱۳: ۱۱-۴).

مرحوم صبا در شعر، شاگرد حاج سلیمان صباحی کاشی بوده و نیز با آذر صباحی و هاتف حشر داشته است. او در جوانی به تحصیل علوم مختلفی از جمله طلب و علم خط و ادب پرداخته و یکی از دانشوران آن عصر خاصه شعرا محسوب گردیده است. خانواده صبا عموماً اهل فضل و ادب بودند و بزرگان ایشان چون «فروغ»، «عندلیب»، «محمودخان»، «میرزا احمد صبور» و «خجسته» و گروهی دیگر از فضلا که از نسب به او می‌رسند، در دانشوری شهرتی بسزا داشتند. «این خانواده را می‌توان اولین خاندان بزرگ ادبی ایران شمرد که سلسله نسب آنان را از عهد قدیم تا امروز به هم پیوسته و دارای ریاست و جلالت و کمال و هنر بوده‌اند.» (صبا، همان) از فتحعلی خان صبا آثار متعددی چون دیوان قصاید و غزلیات، خداوندنامه، گلشن صبا و عبرت نامه به جای مانده است. فوت او هم به نقل از مجمع الفصحا در ۱۲۳۸ هـ - ق روی داده است. صبا در سن شست یا پنجاه و نه سالگی بدرود حیات گفته است.

محمدحسن افشار (نقاش باشی دربار قاجار)
محمدحسن افشار از نقاشان دربار محمدشاه و ناصرالدین شاه بود که در طی سالهای ۱۲۵۰-۱۲۸۱ هـ ق فعالیت هنری داشت. وی از طرف محمدشاه ملقب به

تصاویر ۷ و ۸. دو نگاره از شاهنشاهنامه فتحعلی خان صبا، امضاو رقم محمد حسن افشار، گواش و آبرنگ، محفوظ به شماره ۵۹۹۸، موزه ملک، مأخذ: همان و کتابخانه موزه ملک.

معرفی شاهنشاهنامه فتحعلی خان صبا به شماره

۱۵۲۳۴ مجلس شورای اسلامی

جلد این کتاب، تیماجی و قطع آن رحلی بزرگ است. این نسخه، ۳۹ سانتی متر طول و ۲۶ سانتی متر عرض دارد و تعداد صفحات آن ۴۳۷ برگ است. کتاب دارای ۲۴ برگ تصویر نگارگری است که همگی بدون امضای و رقم است. در ابتدای نسخه به اشتباه تعداد تصاویر ۲۳ عدد درج گردیده است. متعاقب آن، ابن یوسف شیرازی در فهرست کتابخانه مجلس نیز تعداد تصاویر را اشتباهاً ۲۳ عدد ذکر کرده است (تصویر ۴).

شاهنشاهنامه صبا، به تعبیر ابن یوسف شیرازی چنین معرفی شده است: «این نسخه به خط نستعلیق خوب نگاشته شده و در حدود سی و پنج هزار و پانصد بیت است. پشت صفحه نخستین (پس از مقدمه) نوشته شده که خط میرزا فتح علی بیک است و تاریخ تحریر ندارد. مسلماً در نیمه اول قرن سیزدهم نگارش یافته، میرزا عبدالوهاب نشاط پس از حمد و ثنای الهی و نعمت حضرت رسول (ص) و مدح پادشاه عصر، فتحعلی شاه سه خطبه به پارسی و عربی و ترکی بر آن نوشته و پس از آن، شرح حالی از صبا به قلم آورده است و این مقدمات را برگ ۱-۹ در بر دارد و یک سر لوح در آغاز مقدمه و سر لوحی دیگر - که هر دو زیبا می‌باشند - در آغاز کتاب است و اطراف دو صفحه نخستین؛ گل و برگ با طلا و غیره رسم شده که همه به عرض کتاب ولی طول آنها کمتر از درازای صفحات کتاب است - در برگهای ۲۷-۳۱-۳۴-۶۴-۷۲-۷۴-۷۹-۸۱-۱۰۷-۱۰۸-۱۰۹-۱۱۱-۱۲۵-۱۴۴-۱۵۰-۱۵۹-۲۰۸-۲۱۳-۲۲۹-۲۳۳-۲۳۹-۳۲۷-۳۳۱ است و همه برگ ها با طلا و لاجورد، جدول کشی شده و پشت صفحه نخست عزالدوله عبدالصمد میرزا نوشته: «به سال ۱۲۲۱ در زنجان جز کتابخانه گردید.» و همو به سال ۱۲۳۵ در تهران نوشته: «امروز مشغول تماشای صورت‌های آن گردیدم» (شیرازی، ۱۳۴۲: ۵۶۲؛ تصاویر ۶ و ۵).

پس از بخش ستایش خداوند که به زبان‌های فارسی و ترکی و عربی نگاشته شده، مطالبی در تعریف و تمجید فتحعلی شاه و صبا آمده است. دیباچه، با شواهد محتوایی و نیز برخی اشعار صبای کاشانی که خود را هم‌اورد فردوسی دانسته است، متن مقدمه بایسنقری را به خاطر می‌آورد. از دیباچه در ذیل «ذکر احوال عالی جناب مقرب الخاقان ملک الشعرا فتحعلی خان متخلص به صبا ناظم این همایون نامه» آمده است: دریایی ژرف است اذا سکت عمیق و اذا تکلم موج (ص ۱۵). و نیز در ذیل احوال شاه گوید: «از دوران سبکتکین تا کنون که هفتصد سال فزون است کتاب شاهنامه فردوسی در میان و فحول استادان سخندان را از اتیانبه مثل آن آیات عجز بر زبان و برخی از آنان که به تتبع او در بسیط معنی و سیاغ لفظ بغایت دورند. اینک یکی از تربیت یافتگانش نظومات فردوسی را مصداق و ما هی الا اساطیر الاولین ساخته نحن نقص علیک احسن القصص گویان در بیان شطری از آیات این همایون سلطنت اکبری که آیات انا رایت ثم رایت نعیمان و ملکا کبیرا حکایتی از آن است (همان).

نسخه رقم کاتب ندارد، ولی در انتهای دیباچه آمده است: «انا العبد کمین چاکر درگاه جهان پناه عبد الوهاب موسوی.» عبدالوهاب موسوی همان معتمد الدوله نشاط اصفهانی است که به قول صاحب مجمع الفصحا (هدایت، ۵۱۰: ۱۳۲۹) در ۱۲۴۴ در گذشته است و به حسن خط و نظم و نثر عربی و فارسی و ترکی معروف بوده است. دانستن اینکه آیا نسخه‌ای از شاهنشاهنامه به دست خود نشاط کتابت شده است یا خیر، احتیاج به مقایسه نسخه‌هایی با رقم وی دارد.

شاهنشاهنامه صبا به مانند دیگر آثاری که ابیاتی زیادی دارند در چهار ستون بیست سطری نوشته شده است. به فرمان شاه، فتحعلی خان صبا، ملک الشعرا دربار، شاهنامه‌ای سرود که به نظر معاصرانش قابل مقایسه با شاهنامه فردوسی بود. فتحعلی شاه، سروده ملک الشعرا را خود را حتی برتر از شاهکار فردوسی دانست، زیرا در

سلاطین و علما. مانند آنچه برای سلطان محمود پادشاه ترکیه نوشته شده و ابن سعود امیر حجاز و پادشاه فرانسه نوشته است. و از آنچه برای علما مکتوب کرده، نامه هایش به سید علی طباطبایی صاحب ریاض و محقق قمی میرزا ابوالقاسم صاحب قوانین و شیخ موسی کاشف الغطا» (تهرانی، ۱۳۶۲: ۲۱).

ذبیح الله صفا نیز چهار کتاب با عنوان شاهنشاهنامه را در کتابش ذکر کرده است: نخستین، شاهنشاهنامه پاییزی است که در اواخر قرن ششم و اوایل قرن هفتم هجری دربارۀ سلطان علاءالدین محمد خوارزم شاه توسط مجد الدین محمد پاییزی نسوی ساخته شده است. دو دیگر، شاهنشاهنامه تبریزی؛ در تاریخ احوال چنگیز خان و جانشینان اوست، از شاعری به نام احمد تبریزی در قرن هشتم، سه دیگر، شاهنشاهنامه یا مرآت عثمانی از شاعری به نام صدرالدین در تاریخ سلاطین عثمانی. و چهارم شاهنشاهنامه صبا. صفا در کتابش درباره کتاب ذکر شده چنین نگاشته است: «در قرن چهارم و پنجم قسمت اعظم داستان‌های حماسی ایرانیان به نظم فارسی در آمد و چند داستان بر جای ماند که بعضی از آنها بعد از قرن ششم منظوم و دیگر از داستان‌های ملی ایران چیزی به نظم در نیامد، اما در قبال انحطاط و فزونی حماسه ملی دو نوع تازه از حماسه در ایران معمول و متداول شد: یکی حماسه‌های تاریخی یعنی منظومه‌های حماسی که در باب رجال تاریخی ترتیب یافت و نخستین آن‌ها اسکندرنامه نظامی است و آخرین آنها شاهنشاهنامه صبا. دیگر حماسه‌های دینی یعنی منظومه‌هایی که از باب سرگذشت تاریخی یا داستانی رجال و پهلوانان دین اسلام ساخته و پرداخته شد. مانند خاوران‌نامه و صاحبقران‌نامه و خداوند‌نامه و حمله حیدری و نظایر این» (صفا، ۱۳۶۳: ۴۱۲).

احمد منزوی نیز درباره شاهنشاهنامه صبا چنین نگاشته است: «طبع اول شاهنشاهنامه صبا در بمبئی به سال ۱۸۶۷ میلادی در ۱۴۲ صفحه بوده است. (منزوی، ۱۳۶۳: ۲۷۷)

«صبا منظومه خود را بنابر آنچه فاضل خان گروسی در تذکرۀ انجمن خاقان آورده در سه سال تمام کرد. این منظومه که چهل هزار بیت دارد از بهترین منظومه‌های حماسی تاریخی به نظر می‌آید زیرا این مرد استاد از قرن هفتم به بعد تن‌ها کسی است که توانسته است نسبت به دیگران از فردوسی خوب پیروی کند اما پیداست که تصور فاضل خان گروسی در ترجیح ملک الشعراء صبا بر فردوسی به تمام معنی باطل و دور از صواب است» (صفا، ۱۳۶۳: ۴۱۲)

معرفی مختصر شاهنشاهنامه موزۀ ملک

شاهنشاهنامه ۵۹۹۸ کتابخانه ملک ۲۵ تصویر دارد که در

مقایسه با رفتار سلطان محمود غزنوی با فردوسی، صله‌ای که به فتحعلی‌خان صبا بخشید بسی سخاوتمندانه بود. با چنین گشاده دستی‌هایی شاه امیدوار بود او را در توجه و عنایت به شاعران و هنرمندان در مقایسه با پیشینیانش برتر از آنها پنداشته شود. «علاقه فتحعلی شاه به استفاده از تصویرگری نه از سر هوس بود و نه ناشی از تکبر و خودخواهی، بلکه بعد هنری یک برنامه منسجم و فرهنگی و تبلیغاتی را تشکیل می‌داد که هدفی جز برابر کردن عصر فرمانروایی قاجار با دوران شکوهمند تاریخ ایران باستان نداشت» (دیبا، ۱۳۷۸: ۴۲۷) شاهنشاهنامه، منظومه‌ای است به بحر متقارب در شرح جنگ‌های عباس میرزا با سپاهیان مهاجم روس و با این ابیات آغاز شده است:

به نام خداوند آموزگار

نگارنده نامه روزگار

صبا این منظومه را شاهنشاهنامه، نامیده است و ظاهراً وجه تسمیه این نام، به اشارات فتحعلیشاه صورت گرفته است. چنان که در این ابیات صبا به آن اشاره دارد: بنامش چو این نامه کردم تمام

شهنشاهنامه، شهش کرد نام

کنون نامه آرایم از راستی گشایم زبان بی کژ
وکاستی (صبا، ۱۳۱۳: ۴)

فتحعلی شاه قاجار که خود از شعر و شاعری بی‌بهره نبود، انجمنی را تحت عنوان انجمن خاقان تأسیس کرد، شاه جمعی از شاعران و مداحان درباری را برای ستایش سلطنت خود گرد هم آورد. «در انجمن خاقان، شاعران بسیاری به‌ویژه از اصفهان، برای ثبت و شرح زندگی و اقدامات شاه به سوی دربار روانه شدند. این گروه از شاعران سبک تازه‌ای در شعر که در مدیحه سرایی تقلیدی از سبک خراسانی و در تغزل از سبک عراقی بود پایه گذاشتند (ریپکا، ۱۹۵۶: ۱۱-۱۷). فتحعلی‌خان صبا در زمره این شاعران نهضت بازگشت ادبی قرار می‌گیرد.

شیخ آقا بزرگ تهرانی مولف کتاب «الذریعه الی تصانیف شیعه» در جلد سیزدهم صفحه ۲۱ و جلد نوزدهم صفحه ۲۳۰ پنج کتاب با عنوان شاهنشاهنامه یا شهنشاهنامه ذکر کرده که کتاب مورد بحث ما نیز در این جمله است. «شاهنشاهنامه یا شهنشاهنامه ملک الشعراء فتحعلی خان کاشانی ساکن تهران و متخلص به صبا متوفی به سال ۱۲۳۸ هـ.ق. است. شرح حال او را مولف مجمع الفصحا تحت عنوان صبا در جلد ۲ ص ۲۶۷ آورده و نام دوم را برای کتابش ذکر کرده. در بمبئی چاپ شده و در آن بیست مورد از فتوحات سلطان فتحعلی شاه قاجاری و جنگ هایش با افغان و غیر ایشان ذکر شده است. کتاب به سه بخش تقسیم شده:

۱. تقلید ارباب توحید و اصحاب یقین با بیانات عرفانی. ۲. منظومه‌ها ۳. نامه‌ها و مراسلات شاه با

نقاشی شده این دوران چیز زیادی در دست عموم نیست راقم تنها کتاب هایی از این دوران رویت کرده یک «شاهنامه داوری» بوده و دیگری برگ های از «هزار یک شب» که البته هر دو بعد از شاهنشاهنامه صبا، ساخته شده اند اما هر سه کتاب به لحاظ سنت تصویری، دارای شباهت های بسیاری هستند و شاهنامه داوری با شاهنامه مورد بررسی ما قرابت های بیشتری دارد. نگارنده در جریان جمع آوری منابع تصویری، نسخه های دیگری نیز را نیز شناسایی کرده ام که جای تحقیقات بیشتری را در این زمینه می طلبد و از آن جمله شاهنامه کلاله خاور بوده است.

در ادامه پژوهش، به منظور شناسایی نگارگر تصاویر شاهنشاهنامه نسخه ۱۵۲۳۴ کتابخانه مجلس، این نگاره ها با آثار دارای رقم و امضای نسخه شهنشاهنامه ۵۹۹۸ موزه ملک، مطابقت داده شده است و مشابهنه های این تصاویر از لحاظ ترکیب بندی، طراحی حالت، چهره آرای و رنگ اندازی با نسخه موزه ملک مورد بررسی قرار گرفت. نسخه شاهنشاهنامه محفوظ در موزه ملک دارای رقم و امضای محمد حسن افشار است که در ادامه پژوهش، با مطابقت آثار دو نسخه با هم، فرضیه تحقیق را در بوته آزمایش قرار خواهیم داد. در ابتدا، به بررسی و تطبیق دو تصویر از دو نسخه کتابخانه مجلس و موزه ملک می پردازیم. این تصاویر هم در مضامین و اشعار و هم در نوع آرایش کتیبه ها با هم یکسان و همانند می باشند. عناوین دو تصویر چنین است « آگاهی یافتن جان محمد خان بلوچ که سردار سپاه زند بود از آمدن جهانسوز شاه و گرفتار گشتن مهدیخان مازندرانی و آمدن او با سپاه زند به جنگ جهانسوز شاه و گرفتاری بدست جهانسوز شاه» متن کتیبه ها چنین است و در دو نگاره، عینا مانند هم و به خط نستعلیق نگاشته شده است:

تصویر ۹ مربوط به کتابخانه مجلس و تصویر ۱۰ محفوظ در موزه ملک است.

بدین برز و بازو بدین یال و سفت

تو را از آفرینش ندیدم جفت

همی سوی هم در شکفتی نگاه

که دارد برز شایان گاه

ز شاه جهانسوز اندیشه نیست

کم هم جنگ با شیر این بیشه نیست

به پیرامنش ژاژ خایان بسی

چنینش ستایش سرایان بسی

به تن هم چو گاوان جنگی ستبر

همی گاو فش بانگ بردی به ایر

رده بسته گردان مازندران

بکف آهنین دهرهای گران

که ناگه به کردار شیرری ز در

درآمد جهانسوز پر خاش خر

زمان حکومت قاجار مصور شده است. این کتاب در چهار ستون بیست سطری نوشته شده است. با احتساب ۴۳۷ برگ این نسخه که شامل دیباچه و تصاویر است، نزدیک به ۳۲ هزار بیت در این نسخه آمده است. متن دارای جدول و کمند مشکی، زرین و لاجوردی است. نگاره های این مجموعه توسط محمد حسن افشار، نقاش باشی دوره فتحعلی شاه قاجار و در سال ۱۲۵۹ مصور شده اند. این نسخه در زمان محمد شاه قاجار تصویر شده است. یعنی زمانی که هم صبا و هم فتحعلی شاه قاجار در گذشته بودند. تصاویر این نسخه از جنگ های شاهان قاجار و زند و نیز به تخت نشستن فتحعلی شاه حکایت می کنند (تصویر ۷ و ۸). در این نسخه تصاویری از آقا محمدخان و سرداران قاجار و به تخت نشستن فتحعلی شاه مصور شده است. تصاویر این مجموعه که با شماره ۵۹۹۸ محفوظ در موزه ملک است رزمی اند و که در دو طرف صحنه، سواران و لشکریان دیده می شوند.

مقایسه و بررسی تصاویر

نسخه شناس گران قدر استاد احمد منزوی ۲۷ نسخه از شاهنشاهنامه صبا را در کتابخانه های مختلف فهرست کرده که از این میان، نسخه های مصور عبارتند از:

۱. کتابخانه دانشگاه تهران به شماره ۱۰۳ با هفت مجلس
۲. کتابخانه ملی تهران به شماره ۱۸۳ با هشت مجلس
۳. کتابخانه ملک تهران به شماره ۵۹۹۸ با بیست هشت مجلس
۴. کتابخانه مجلس به شماره ۵۲۵۸ با یک مجلس ۵. کتابخانه مجلس به شماره ۱۵۲۳۴ با سه مجلس (که نسخه مورد بررسی در این مقاله است و به احتمال غریب به یقین اشتباه چاپی است. می دانیم کتاب مذکور بیست چهار مجلس دارد.) البته در نسخه سپه سالار به شماره ۳۱۸ نیز جای تصاویر طبق گزارش استاد منزوی، سفید هستند (منزوی، ۱۳۴۷: ۲۹۷۶). تعدادی از نسخه ها نیز طبق گفته ایشان، فهرست نشده اند که احتمال دارد بعضی از آن ها نیز مصور باشند.

بنابراین قول، نسخه مورد بحث اما از نظر تعداد تصاویر دومین رتبه را در بین نسخه های ذکر شده دارد. کتاب شاهنشاهنامه صبا کتابی نبوده که در دست عوام باشد و مانند شاهنامه یا دیوان حافظ، کتابی نبوده که هر نقاشی، حتی خارج از دربار نیز دست به تصویر کردن آن بزند. بلکه نقاشان درباری، فقط دست به تصویر گری آن می زدند و به تبع نسخه مورد بحث ما نسخه ارزشمند و درباری است. این یوسف شیرازی در مقدمه کتاب خود درباره کتاب مذکور چنین می نگارد. «کتاب دارای بیست و چهار مجلس نقاشی روغنی ظریف است» البته این گفته ابن یوسف مسلماً اشتباه است. محقق کتاب مذکور را از نزدیک دیده ام و مسلم است که کتاب، به شیوه نگارگری کهن با گواش و آبرنگ تصویر گری شده است. از کتاب های

تصویر ۱۰. گرفتاری مهدیخان مازندرانی بدست جهانسوز شاه، مأخذ: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

تصویر ۹. گرفتاری مهدیخان مازندرانی بدست، گواش و آبرنگ، دارای امضا و رقم محمد حسن افشار به تاریخ ۱۲۵۹ ق، مأخذ: موزه ملک

تصویر ۱۲. بخشی از تصویر ۱۰، گرفتاری مهدی خان مازندرانی بدست جهانسوز شاه، امضا و رقم محمد حسن افشار به تاریخ ۱۲۵۹ ق، مأخذ: موزه ملک

تصویر ۱۱. بخشی از نگاره ۹ گرفتاری مهدیخان مازندرانی بدست جهانسوز شاه، مأخذ: همان

نحوه قرارگیری عناصر و ترکیب بندی هر دو نگاره نیز یکی است. تمام عناصر بصری درون کادر در هر دو اثر، به صورت قطری چیده شده اند که در نهایت چشم را به طرف موضوع اصلی اثر یعنی دو مرد در حال رزم، هدایت می کند. در پایین تصاویر نیز پیکره چهار مرد قرار دارند که در هر دو نسخه کاملاً مشابه هم طراحی شده اند. موضوع اصلی در هر دو نگاره در مرکز بالای اثر قرار گرفته است. رنگها در دو اثر محدودند و نگارگر در رنگ آمیزی دو اثر از یک پالت رنگی که عموماً شامل رنگهای زرد و سرخابی و تنالیت‌های رنگ بنفش و قرمز شنجرفی است استفاده کرده است.

در ادامه پژوهش دو نگاره دیگر از نسخ مذکور جهت شناسایی نگارگر تصاویر مورد بررسی قرار می گیرد. در دو مین مقایسه و تطبیق، نگاره امضا دار موزه ملک را با نگاره ای دیگر از کتابخانه مجلس با عنوان «حمله سپاه قاجار به سرزمین سیستان و هامون» بررسی خواهیم کرد.

در طراحی حالت افراد و شخصیت های اصلی، همین نوع طراحی حالت دوباره مورد استفاده قرار گرفته است. تصاویر ۱۳ و ۱۴ به عنوان مثال در قسمت مرکزی و پایین تصویر، شخصی که شاید عباس میرزا

بگرید و آمیخت شمشیر تیز
تو گفתי که شد بر گوان رستخیز
همه دیوساران به سان پری
و یا ژاله از خسرو خاوری
تو گفתי به خاک سیه در شدند
و یا بر بلند آسمان بر شدند
بمانند سالار با یال و شاخ
به کردار بی جان تنی در به کاخ
ز اندیشه خون در تنش بفسرید
امید از جهانش جهان بان برید
در نوار مرکزی کرم رنگ وسط تصویر ۱۰ نام نگارگر (محمد حسن افشار) دیده می شود.

اگر بوسیله نرم افزار فتوشاپ تصویر را آینه کنیم بسیاری از اجزا و عناصر و طراحی و ترکیب بندی دو تصویر عیناً مشابه هم می باشند. هر دو نگاره دارای دوازده بیت شعر است و جنگی تن به تن میان دو نفر را در داخل یک مکان نشان می دهد. دو پیکره در حال نزاع با هم می باشند و همانطور که در تصاویر ۹ و ۱۰ دیده می شود طراحی حالت پیکره ها و چهره پردازی مردی که مغلوب شده کاملاً مشابه است (تصاویر دیتیل شماره ۱۲ و ۱۱).

تصویر ۱۴. لشکر کشیدن سپاه قاجار به سیستان، مأخذ: همان

تصویر ۱۳. لشکر کشیدن سپاه قاجار به سیستان شاهنشاهنامه ملک، گواش و آبرنگ، مأخذ: شاهنشاهنامه.

بخشی از تصویر ۱۵. لشکر کشیدن سپاه قاجار به سیستان، گواش و آبرنگ، بدون امضا و رقم، مأخذ: شاهنشاهنامه مجلس

بخشی از تصویر ۱۶. لشکر کشیدن سپاه قاجار به سیستان، محمد حسن افشار، گواش و آبرنگ، مأخذ: شاهنشاهنامه ملک

تصویر ۱۷. بخشی از نگاره طلب بخشایش میرزا موسی لخباشی و تعهد کردن آوردن، مأخذ: همان.

ز پایان دربند تا خاوران

بنام آوران و ادو کند آوران همانطور که در تصاویر ۱۹ و ۱۸ دیده می‌شود، هر دو تصویر از نظر ترکیب بندی (در کل) یکسان طراحی شده‌اند. در اینجا «شاه» به عنوان موضوع اصلی تصاویر،

نایب السلطنه فتحعلی شاه باشد در حال نزاع با شخصی است که روی زمین است. پیکره مغلوب در حالی که دستانش از پشت توسط عباس میرزا بسته شده و کلاه و دستارش به نشانه شکست، از سرش به زمین افتاده، دیده می‌شود (تصاویر ۱۵ و ۱۶).

این تصویر بی اختیار ما را به یاد تصویرهای ۱۱ و ۱۲ می‌اندازد که در آن، همین حالت درگیری و نزاع بین دو نفر تکرار شده است و ظن ما را به یقین تبدیل می‌کند که به هر حال، نگارگر دو اثر باید یک نفر باشد. موزه ملک نیز عیناً تکرار شده که نشان دهنده آنست که طراح دو اثر می‌تواند یک نفر باشد. نگارگر در طراحی و چهره پردازی دو اثر نیز کاملاً مشابه هم عمل کرده چنانکه این امر در مقایسه دیتیل تصاویر ۱۵ و ۱۶ بخوبی دیده می‌شود.

در ادامه مقاله، دو نگاره دیگر از نسخه ذکر شده را، جهت شناسایی نگارگر تصاویر، مورد بررسی قرار خواهیم داد. از دیگر آثار دارای امضا و رقم محمد حسن افشار تصویر ۱۷ است. در قسمت پایین تخت جواهر نشان شاهی امضا و رقم نقاش دیده می‌شود: «کمترین محمد حسن افشار» ۱۲۵۹. عنوانی که در صفحه مقابل نگاره‌ها نوشته شده چنین است: «نماز بردن میرزا موسی لخباشی در خدمت حضرت صاحبقران باشاره بلقیس زمان و طلب بخشایش بر لشکریان و مجرمان و تعهد کردن آوردن نواب حسینقلی خان» اشعاری که در کتیبه‌های چهار ستونی در دو نسخه نوشته شده اند یکسان است. متن اشعار چنین است:

همه دوخته دیده بر چهره شاه

همه در دل انباشته مهر شاه

دبیران دانا و برنا و پیررده

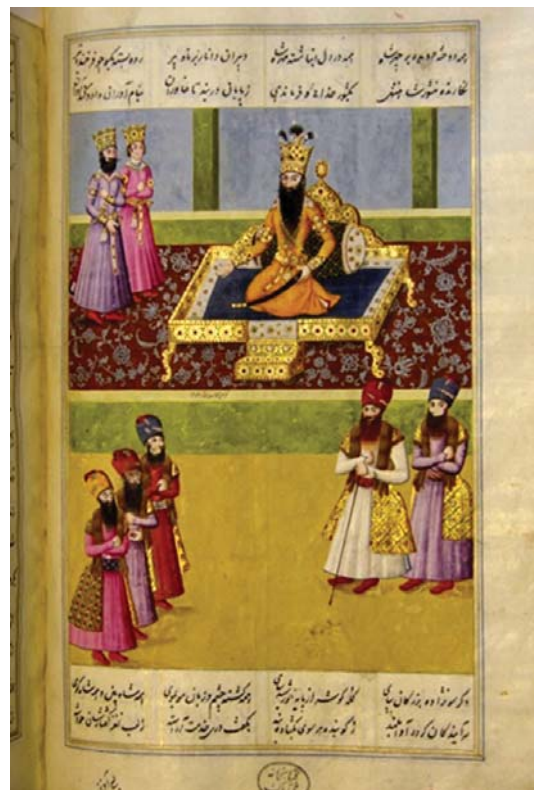
بسته یکسو چو فرخنده تیر

نگارنده منشور شاهنشاهی

بکشور خدایی و فرماندهی

تصویر ۱۹. «طلب بخشایش میرزا موسی لخباشی، و تعهد کردن آوردن نواب حسینقلی خان» گواش و آبرنگ، بدون امضا و رقم، محفوظ در کتابخانه مجلس به شماره ۱۵۲۳۴، مأخذ:

تصویر ۱۸. «طلب بخشایش میرزا موسی لخباشی و تعهد کردن آوردن، نواب حسینقلی خان» گواش و آبرنگ محفوظ در موزه ملک، دارای امضا و رقم «مأخذ: افشار ۱۲۵۹

تصویر ۲۱. بخشی از تصویر طلب بخشایش میرزا موسی لخباشی و ... کتابخانه مجلس، بدون رقم و امضاء، مأخذ: همان

تصویر ۲۰. بخشی از تصویر طلب بخشایش میرزا موسی لخباشی و ... موزه ملک، مأخذ: همان.

نیز باید بدست او مصور شده باشد. معیارهای اثبات فرضیه پژوهش، مبتنی بر یکی بودن نگارگر تصاویر نسخه ۱۵۲۳۴ کتابخانه مجلس و نسخه مسجع ۵۹۹۸ موزه ملک که بر اساس شباهت در طراحی حالت، مشابهت در چهره آرایه و چهره سازی، رنگ آمیزی مشابه، ترکیب بندی های یکسان، فضا سازی یکسان در دو نسخه، مورد نظر قرار گرفت و در جدول پایانی مقاله، برای مقایسه بیشتر در دو نسخه نشان داده شده است.

در مرکز و قسمت بالای کادر دیده می شود و ما می توانیم در یک نگاه به شباهتهای موجود در چهره و حالت نشسته «شاه» و یا در نوع نمایش تخت مرصع و جواهر نشان او در هر دو نقاشی پی ببریم (دیتیل های تصاویر ۲۱ و ۲۰). نقوش اسلیمی و ختایی و حتی رنگ مخدعه پشت سر شاه نیز یکسان نقاشی شده اند و از آنجا که نگاره موزه ملک دارای رقم و امضای «محمد حسن افشار» است پس می توان نتیجه گرفت که نگاره کتابخانه مجلس (که فاقد امضا و رقم است)

جدول ۱. مطابقت نگاره‌های شهنشاها نامه مجلس به شماره ۱۵۲۳۴ مجلس با نسخه ۵۹۹۸ شهنشاها نامه موزه ملک، مأخذ: نگارندگان

شماره تصویر	محل نگهداری	عنوان اثر	رقم و امضا	بخشی از تصویر: مشابهت در چهره آزایی	مشابهت در طراحی حالت
بخشی از تصویر ۹	کتابخانه مجلس	گرفتاری مهدیخان مازندرانی بدست جهانسوز شاه،	بدون رقم و امضا		
بخشی از تصویر ۱۰	موزه ملک	گرفتاری مهدیخان مازندرانی بدست جهانسوز شاه،			
بخشی از تصویر ۱۵	کتابخانه مجلس	لشکر کشیدن سپاه قاجار به سیستان	بدون رقم و امضا		
بخشی از تصویر ۲۲	موزه ملک	طلب بخشایش میرزا موسی لخباشی و تعهد کردن آوردن نواب حسینقلی خان			
بخشی از تصویر ۲۱	کتابخانه مجلس	طلب بخشایش میرزا موسی لخباشی و تعهد کردن آوردن نواب حسینقلی خان	بدون رقم و امضا		

شماره تصویر	محل نگهداری	عنوان اثر	رقم و امضا	بخش‌باز تصویر: مشابهت در چهره آزایی	مشابهت در طراحی حالت
بخشی از تصویر ۱۰	موزه ملک	گرفتاری مهدیخان مازندرانی بدست جهانسوز شاه،			
بخشی از تصویر ۹	کتابخانه مجلس	رفتاری مهدیخان مازندرانی بدست جهانسوز شاه،	بدون رقم و امضا		
بخشی از تصویر ۱۰	موزه ملک	گرفتاری مهدیخان مازندرانی بدست جهانسوز شاه،			
بخشی از تصویر ۹	کتابخانه مجلس	گرفتاری مهدیخان مازندرانی بدست جهانسوز شاه،	بدون رقم و امضا		

نتیجه

در بررسی ارزش‌های تصویری مشترک در نگاره‌های موجود در نسخ شاهنشاهنامه «کتابخانه مجلس» و «موزه ملک» ما به این فرضیه رسیدیم که باید نگارگر این دو نسخه یک نفر باشد. در این ارتباط، کشف امضاء و رقم «محمد حسن افشار» در تصاویر نسخه موزه ملک از یک سو و درک شباهت‌های کلی و جزئی در ترکیب بندی نگاره‌ها از سوی دیگر ما را به اثبات این فرضیه امیدوار کرد. در این دو نسخه، ترکیب بندی مجالس در صحنه‌های داخلی معمولاً به صورت دو بعدی و با تلفیق دو زاویه دید از روبرو و از بالا به دست آمده و شخصیت‌ها و اشیاء در آن، همگی به یک اندازه بودند ولی در صحنه‌های خارجی مخصوصاً تصاویر میدان‌های جنگی، هنرمند تحت تاثیر آثار واقع‌گرای فرنگی، از پرسپکتیو استفاده کرده است و به همین خاطر خط افق را در بالای کادر قرار داده تا بتواند بیشترین فضا را برای نشان دادن میدان جنگ داشته باشد. البته این نوع زاویه دید (در بیرون) در اکثر آثار نقاشان قرن ۱۲ و ۱۳ ایران رواج داشته است و نمی‌توان آنرا مختص هنرمندی همچون «محمد حسن افشار» قلمداد کرد. بنابراین، با مقایسه چهره‌ها و حالات‌های خاص شخصیت‌ها در این دو نسخه به این نتیجه رسیدیم که هویت هنرمند مشترک در این دو نسخه همان «محمد حسن افشار» است و با توجه به اطلاعات و شواهد بدست آمده در خلال پژوهش، فرضیه پژوهش نیز به اثبات رسید.

منابع و مأخذ

- اتینگهاوزن، ریچارد و یار شاطر. ۱۳۷۹. اوجهای درخشان هنر ایران. ترجمه روئین پاکباز و هرمز عبدالهی. تهران: احسان.
- تجربه‌کار، نصرت. ۱۳۵۰. «ادبیات ایران در قرن سیزدهم»، ادبیات و زبان‌ها، مجله یغما. شماره ۲۷۹. تهرانی، شیخ آقا بزرگ. ۱۳۶۲ ه.ق. الذریعه الی تصانیف شیعه، نجف: دارالعلم.
- خودداری نایینی، سعید. ۱۳۹۰. «شهنشاهنامه فتحعلی خان صبا نسخه ۵۹۹۵ کتابخانه ملک: شاهکاری از هنر دوره قاجار»، آئینه میراث، ۴۸، ۷۲-۵۶.
- شیرازی، ابن یوسف. ۱۳۴۲. فهرست کتابخانه مجلس، تهران: مجلس.
- صبا، فتحعلی. ۱۳۱۳. گلشن صبا با مقدمه محمد تقی بهار، تهران: محفوظ.
- صبا، فتحعلی خان. ۱۳۴۱. دیوان ملک الشعراء، فتحعلی خان صبا، محمدعلی نجات. تهران.
- صبا، فتح علی. ۱۳۱۳. گلشن صبا - با مقدمه محمد تقی بهار. تهران.
- صفا، ذبیح الله. ۱۳۶۳. حماسه سرایی در ایران. تهران: امیرکبیر.
- کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی. ۱۳۷۰. احوال و آثار نقاشان قدیم ایران. لندن.
- کلانتر ضرابی، عبدالرحیم. ۱۳۵۶، تاریخ کاشان. ایرج افشار. تهران: امیرکبیر.
- لنگرودی، شمس. ۱۳۶۹. «در باب بی منزلتی (فردوسی توسی - فتحعلی خان صبا)»، فصلنامه علمی و هنری کلک، شماره ۸: ص ۲۳۲ الی ۲۳۹.
- متولی حقیقی، یوسف. ۱۳۸۴. «شاهنامه‌ای که پایانش خوش نبود (بررسی یک متن تاریخی دوره قاجار)، فصلنامه علمی پژوهشی پژوهشنامه تاریخ. ش ۱: ص ۵۷ الی ۷۶.
- مستوفی، عبدالله. ۱۳۵۴. شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوران قاجار تهران: کتابفروشی زوار / کراچی / لاهور - چاپ دوم.
- منزوری، احمد. ۱۳۶۳. فهرست نسخه‌های خطی فارسی. تهران: دانشگاه تهران.
- موزن، بهاره. ۱۳۹۰. «بررسی سبکی و محتوایی شاهنشاهنامه فتحعلی خان صبا و مقایسه آن با شاهنامه فردوسی»، کتاب ماه ادبیات، ش ۱۶۳: ۳۱ تا ۳۹.
- هدایت، رضاقلی خان. ۱۳۳۶. مجمع‌الفصحا. مظاهر مصفا. تهران: پیروز.

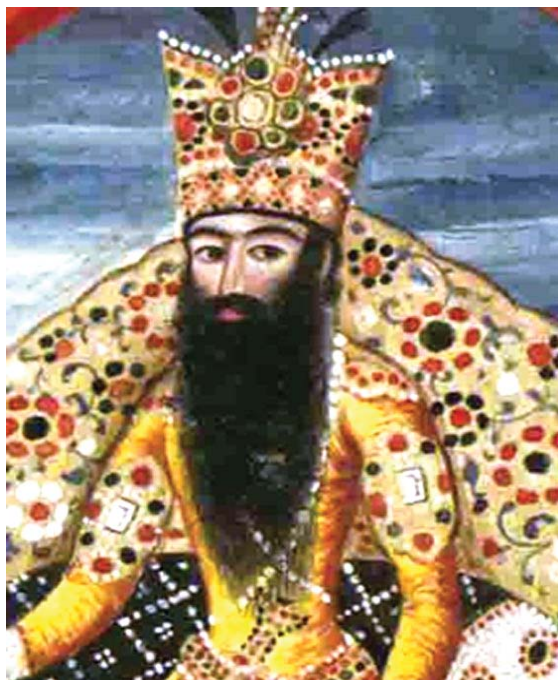
Evaluation of the Illustrated Version of Shahanshahname in Parliament Library and Identification of Its Illustrator

Mehdi Loni, PhD Student Researcher, Department of Art, Ferdows Institute Of Higher Education, Mashhad, Iran.

Parviz Eghbali, Assistant Professor, Faculty Member at Shahed Art University, Tehran, Iran.

Received: 2016/5/7

Accepted: 2017/1/3

Shahanshahname is one of the Qajar-age illustrated manuscripts composed by Fath Ali Khan Saba in the first half of 13th century. This text is composed for explaining the Qajarking Fath Ali Shah's conquests and the history of this dynasty. There are many version of the Shahanshahname in different libraries. In this research, the version 15234 of the Parliament library will be investigated. The mentioned version has 24 pictures without any signature or identification. The main goal of this research is to introduce the Saba's Shahanshahname and to identify its illustrator. This research tries to answer this question that whether the illustration of the Shahanshahname version 15234 in parliament library was done by Mohammad Hassan Afshar? This research is analytic-descriptive and comparative in terms of the methodology. The data were collected through library sources and the images and pictures available in parliament library. The results obtained, imply that the illustrations were done by Mohammad Hassan Afshar, which is concluded based on the comparative analyses of designs and the composition of illustrations in the mentioned book and the Mosaja'e version 5998 in the Malek museum.

Keywords: Shahanshahname, Fath Ali Khan Saba, Qajar Painting, Mohammad Hassan Afshar, Islamic Parliament Library, Literary Return Movement.